

Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*. I. [kötet] Fordította: Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette: Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte: Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. Kiadja az Erdélyi Unitárius Egyház. Kolozsvár, 2005. 971 l. [Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1.]

A Kovács Sándor és Molnár B. Lehel szerkesztésében 2001 óta megjelenő forráskiadvány-sorozat évről évre igényesebb és terjedelmesebb kötetekkel lepi meg az egyháztörténet, s általában az erdélyi múlt iránt érdeklődőket. Az Unitárius Egyház két legfontosabb – jelenleg is egyházi kezelésben lévő – gyűjteményének a kincseit teszik közzé, juttatják el a szélesebb olvasóközönséghez. Boros György unitárius püspök naplója (2001), az unitárius hitelveket összegező 1568-as kiadvány magyar fordítása (2002) és Gál Kelemen Káli Nagy Elekről írt monográfiája (2003) után most egy már legendás mű olyan terjedelmes első kötetét teszik közkinccsé, hogy ezzel a tavaly kimaradt könyvet is pótolják.

Az Unitárius Egyház kéziratos történetének keletkezéséről a következő latinból fordított ajánlást olvashatjuk: „Először írni kezdte boldog emlékü tiszteendő Kénosi Tözsér János, a bágyoni unitárius eklézsia papja, aranyoskőri unitárius jegyző, 1767-ben. Minthogy azonban ő 1772-ben, midőn még az első könyv végén járt, elhunyt, utána folytatta Uzoni Fosztó István, ugyanazon eklézsiaiban és hivatalban utóda. Az első könyvben sokat javított, kivált a Bevezetésben és a külső országbeli vallás helyreállításáról szóló fejezetben, s más helyeken is sokat bővített, a következő könyveket pedig folytatta 1774-től. Meghalván ő is 1778-ban, tovább folytatta Kozma Mihály, szentgericei pap és maroskőri esperes. Ennek 1798-ban történt halála után az ő második fia, Kozma János írta tovább a VI. kötet végéig. Miután pedig 1840-ben ez is meghalt, azután a csonkán maradt művet senki nem folytatta, s így az most békén várja ötödik folytatóját”. Folytató nem akadt. De a szöveg szerencsésen megmenekült, s több kéziratos változatban is fennmaradt Kolozsvárt és Székelykeresztúron. Egyház- és iskolatörténészek dolgozataikban hivatkoztak rá, adatokat merítettek belőle. A 20. század második harmadában már kezdett nehézkes lenni használata latin szövege miatt. Ezt felismerve a kolozsvári kollégium latintanára, Márkos Albert (1878–1949) önként vállalkozott a hatalmas terjedelmű szöveg lefordítására. Az első kötet tolmácsolását 1942 augusztusában, az utolsó kötetét 1949 nyarán fejezte be.

Ez az unitárius múltat és önvédelmi harcokat, intézmények és nagy emberek emlékét összegező kollektív mű olyan alapvető alkotássá vált az egyházi köztu-

datban, hogy „tekintélye bizonyos időszakokban talán csak a Bibliáéhoz hasonlítható” – állapítja meg dr. Szabó Árpád unitárius püspök bevezető soraiban. A 20. századi kutatók mégis alig juthattak hozzá: legtöbbjük nehezen birkózott meg a latin szöveggel, s a magyar fordítás egyetlen példányát csak Kolozsvárt vehették kezükbe. Így legfeljebb közvetve hivatkoztak e műre. Jelentőségét ismerve az 1989-es változás után már dr. Erdő János akkori főjegyző és egyháztörténész felvetette a megjelentetés lehetőségét: próbálta biztosítani az anyagi alapot, kereste a sajtó alá rendezőket. Az eredmények csak 2000 után mutatkoztak meg. Először holland támogatással a szegedi egyetem munkaközössége, kiváltképpen Káldos János sajtó alá rendezte a nagy mű első két latin nyelvű kötetét, melyek a Balassi Kiadó gondozásában jelentek meg 1206 lapon. (*Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica*. Liber I–II. Edited by János Káldos. Budapest–Utrecht 2002.) Mint Káldos textológiai bevezetőjéből kiderül, hét kéziratos másolata maradt fenn a műnek, ezekből válogatta ki a legjobb alapszöveget. A mű kevésbé összeszerkesztett harmadik kötete továbbra is kéziratban maradt, az első két kötet mutatói sem kerültek még sajtó alá.

Most a Káldos által sajtó alá rendezett rész első kötetének a magyar fordítását adták ki Kolozsvárt. Ez tulajdonképpen az unitáriusok 16. századi történetét szándékozik összefoglalni. Mint az előzőekből kiderül, alapszövegét Kénosi Tőzsér János írta, s Uzoni Fosztó István egészítette ki. Néhány betoldás a Kozmáktól származik. Tekintettel arra, hogy ismételt átmásolásokról van szó, nem könnyű a szövegeket, betoldásokat szerző szerint szétválasztani.

A latinból fordított szöveg *A könyv szerzőiről és fejezeteiről* című ajánlással és tartalomjegyzékkel kezdődik, ebből fentebb már idéztünk. Utána Uzoni Fosztó István ajánlása következik, melyben anyaggyűjtési módszeréről, célkitűzéséről és a mű keletkezéstörténetéről vall. A kutatómunka „lebírhatatlan akadályait” már Kénosi is összefoglalta négy pontban: 1. a különböző szerzők nem tartják be a kronológiát, sőt ellentmondó adatokat közölnek; 2. a hitújításra, vallásra vonatkozó adatokat alig közlik, így azokat szinte lehetetlen „tisztessegesen kihámozni”; 3. rengeteg dokumentumot szándékosan, vagy felkelések idején elpusztítottak; 4. vannak, akik megtagadják, hogy családi levelesládájuk anyagát a kutató rendelkezésére bocsássák. Maga Uzoni Fosztó mentegetőzve úgy találja, hogy még elődjénél is szerényebb a felkészültsége, a történetírás „sok tapasztalatot, szakadatlan tanulmányozást, éles elmét, friss testi erőt kíván”, s ezenfelül még költségeket is. Ő pedig mindezekben „szűkölködik”. Végezetül kéri az olvasót, hogy az esetleges hibákat türelemmel javítsa ki. Kétségtelenül nagy fába vágják fejszéküket ezek a vidéki lelkészek: nem hogy külföldi tanulmányokat folytattak volna, hanem feltehetőleg még Erdély határain túlra sem jutottak. Tudásuk alapját Kolozsvárt szerezték, s azt önszorgalomból, olvasással egészítették ki.

A mű tulajdonképpeni első egysége a *Bevezetés*, amely *Az Erdélyben lakó népek vallása Krisztus születésétől egészen a mi időnkig* alcímet viseli, ezt Uzo-

ni Fosztó illesztette ide. S talán itt találjuk a legtöbb vitatható megállapítást. Lényegében Erdély vallástörténetét szeretné összefoglalni a reformáció koráig. A Bibliából, ókori és újkori szerzőktől idézve azt bizonygatja, hogy az Erdély, vagyis Dácia területén élők mind egyistenhívők, többnyire keresztények voltak, sőt a honfoglaló hunokat és magyarokat is ide sorolja. Csak a katolikus egyház kényszergetésére fogadták el annak hittételeit. Valamivel tanulságosabb e fejezet utolsó szakasza, mely Erdély különféle nemzeteinek és vallásainak történetét adja elő. A románok eredeztetésekor elfogadhatónak tartja a római telepeseiktől való származást, vallásukkal kapcsolatban főleg a XVII. század végi unió történetére tér ki. Aztán az örmények, bulgárok, zsidók, oroszok, görögök, lengyelek, cigányok, svábok, poroszok betelepedéséről, vallásáról ír. Végül megállapítja, hogy 1563 óta négy bevett felekezet van Erdélyben. Külön felsorolja az ariánusokat, a zsidózókat, szombatosokat s más „újítókat”, akiknek a hittételei nem azonosak az unitáriusokéval.

A jelen kötet a továbbiakban az *Első könyv* szövegét tartalmazza, ez 14 fejezetre oszlik. Bemutatja a lutheri reformáció kezdetét, majd annak erdélyi elterjedését. Az 1560-as években az úrvacsora körül kialakult vitát, mely az unitarizmus kialakulásához vezetett. Az unitárius vallás kezdeteit igen részletezően fejtegeti. Főleg Fausto Sozzini és Giorgio Blandrata (Blandrata) szerepét részletezi, végül leszögezi: „Azt is körülbelül meg lehet állapítani, hogy bár Dávid Ferenc az unitárius tudományt a kezdet kezdetén nem Giorgio Blandratától vette, mégis azal, hogy vele e tárgyban a mindennapi társalgás közben értekezett, a behatóbb s teljesebb értesülést és megvilágosodást nyilván tőle nyerte”. Az unitárius vallás elterjedését tárgyaló fejezet a legfontosabb szerepet magának Dávid Ferencnek tulajdonítja, ő mind szóban, mind írásban ékesen hirdette tanait, de igazi súlyt akkor kapott az új vallás, amikor a fiatal fejedelem, János Zsigmond is hívőül szegődött. Három olyan hitvita bemutatása következik, melyek az 1560-as évek második felében az unitáriusok győzelmével végződtek, s amelyek a hitelvek kikristályosodását s elterjedését is elősegítették. A továbbiakban Gyulafehérvár, Torda, Kolozsvár s Erdély jó része Dávid Ferenc hívőül szegődik, főúri családok egész sora is felveszi az új vallást. Még Békés és Tolna megyékben is eklézsiák létesülnek. Tanulságos fejezet magyarázza meg az unitárius elnevezés helyességét, ez 1568-tól terjedt el, addig főleg kolozsvári vallásként emlegették. Kifejti, hogy miért nem helyes az ariánus megnevezés, s érvekkel bizonyítja: „Mivel az unitáriusok tudománya és állapota az apostolok vallotta kereszténységgel megegyezik, ebből nem következhet más, minthogy az unitárius hamisítatlan keresztény vallás.”

A 7. fejezet lényegét így összegezi a szerző: „Az unitárius vallást Erdélyben a bevett vallások közé számítják, s a többiekkel egyenlőnek nyilvánítják, miután a három nemzet egyenjogúsága már megvalósult Erdélyben.” A vallásszabadságot már 1557-ben és 1564-ben is kimondta az erdélyi országgyűlés, az 1568-as

kinyilatkoztatást tekintik ma történelmi fontosságúnak. Kénosi Tözsér a vallások és felekezetek jogi helyzetét, egymás mellett élését mutatja be a század végéig, el egészen az 1691-es Lipót-féle diplomáig, mely leszögezi, hogy a bevett vallások ügyében semmi változás sem lesz. A kötet megcáfol néhány az unitáriusokkal kapcsolatos téves nézetet is.

Az eddig általános kérdéseket, teológiai és történelmi vonatkozásokat tárgyaló mű a 8. fejezettől tér rá az egyház összetevőire, személyi és intézményi hátterére. Először az „egyház tagjai”-t veszi számba. Itt a vezető lelkészekkel foglalkozik, vagyis a püspökökkel és a kolozsvári első papokkal. A 16. század folyamán Dávid Ferencet még hárman követték a püspöki székben. Az egyházalapítóról minden adatot összeszedett, s ezzel nagy szolgálatot tett az utókornak. Ma is megrendülten olvassuk, hogyan faggatták, vallatták a gyomorfájdalmaktól szenvedő, szólni is alig tudó püspököt. Tényszerűen közli a szerző: „Dávid Ferenc temetéséről sehol semmi nyomra nem akadtam”. A halál időpontját illetően is a valószínűbbnek tűnő, november 15-ét fogadja el. Biztos feljegyzést nem talál. Hunyadi Demeter, Enyedi György és Várfalvi Kósa János püspökökről szintén összeszedi mindazt, amit a jegyzőkönyvek, visszaemlékezések alapján meg tud állapítani, s felsorolja műveiket is. Akkoriban az unitárius egyház második tisztségviselője a kolozsvári első pap volt. A század folyamán négyen viselték ezt a tisztséget: Heltai Gáspár, Dávid Ferenc, Hunyadi Demeter, Erasmus Johannis. Ebben az időben még a kolozsvári kollégium irányítása is az ő fennhatóságuk alá tartozott. Dávid Ferenc és Enyedi György mellett kétségtelenül Heltai Gáspár e század felekezetén is túlmutató egyénisége. Nyomdászati tevékenysége, szépirodalmi munkássága összmagyar viszonylatban számottevő. Itt főleg Biblia-fordítását értékeli a szerző.

A következő két fejezet az erdélyi unitárius iskolák történetét próbálja körvonalazni. Nemcsak mellékesen, mint valami tartozékot, hanem az egyházszervezet részeként. Erre utalnak a bevezető sorok is: „...az iskola az egyház legdrágább kincse. Isten rendelése szerint kiegészítő része az egyháznak, s a kettőt egymástól elválasztani nem lehet.” A rövid életű gyulafehérvári, nagyenyedi, marosvásárhelyi, dési, kolozsvár-szentpéteri alsóbb tanintézetek után a tordai iskola történetét, rektorainak névsorát megkapjuk a 19. század elejéig. Ez kétségtelenül a kolozsvári mellett a legjelentősebb unitárius iskolának számított, s a jelen munka szerzői vagy ott tanultak, vagy éppen igazgatták (Kénosi Tözsér János 1734–1755, ifj. Kozma Mihály 1781–1784 között) azt, s szívügyüknek tekinthették történetének rögzítését. Így ez a rész, de a torockói alsóbb iskoláról szóló 1822-ig eredeztetett alfejezet is (itt Uzoni Foszó István volt rektor 1756-tól 1760-ig) kissé kilóg a műből. A kolozsvári „unitárius városi iskola” 70 oldalas külön fejezetet kap. Ebbe még Kolozsvár nevének magyarázata és a város rövid története is belefér. Bár a szerző mentegetőzik – „azt ne higgye valaki, hogy én ezt csak úgy, hozzávetésből írom...” –, forrásokra hivatkozik, azért legendákba illő dolgokat is ide

iktat. A tulajdonképpeni iskolatörténetet a Molnár Gergelytől a kilencedik igazgatóig, Göcs Pálíg bemutatott rektor-életrajzokból kapjuk. Különösen tanulságos Johannes Sommer és Jacobus Paleologus működésének a méltatása. Vagy kilenc lektort (segédtanárt) is sikerül a szerzőnek név szerint azonosítani. Közülük a német eredetű, jezsuitából unitáriussá lett író-teológus Christian Francken emelkedik ki. A diáktársadalom színes képét is megismerhetjük kezdve az osztálytanítóktól a szenioron és a két exactoron át a collaborátorokig és a tógás diákok rendjéig. Uzoni Fosztó kiegészítése rámutat, hogy 1718-ig, a piaci iskola elvételéig a diákság szász és magyar nemzetre oszlott. Az egykori szeniorok közül Válaszúti György, az utóbb Pécsre vetődött hitvita-szerző kap részletesebb méltatást. Az ő kapcsán szól a szerző a Tolna megyei unitárius esperességről. Egy egészen rövid szakasz a diákok megélhetését biztosító alapítványokat, alkalmi adományokat, pénzkeresési lehetőségeket veszi számba.

A mai olvasó itt talál egy „szakaszt”, amelynek nem sok kötődése van a kolozsvári kollégiumhoz: *Néhány írásairól és tudományáról híres férfiú*. Többnyire olyan külföldieket sorol ide, akik valamilyen tettükkel, művükkel kötődnek a felekezet 16. századi múltjához. A legjelesebb közülük Giorgio Biandrata, János Zsigmond majd Báthory István és Kristóf fejedelmek orvosa, s egyben nagy tudású teológus, számos vitairat szerzője. Néhány receptjét is ide iktatja Kénosi Tözsér azzal a megjegyzéssel, hogy semmi közük az egyháztörténethez: „Akit nem érdekelnek, ne is olvassa el őket”. Szintén olasz orvos volt a közvitán szereplő Niccolo Paruta, valamint a vitairat-szerző Marcello Squarzialupi. Az itáliai műveltségű és orvostudomány iránt érdeklődő horvát származású Dudith András nem is járt Kolozsváron, de Dávid Ferenc és Biandrata írásai hatására otthagyta a katolikus püspöki széket, s unitáriussá lett. Az erdélyi szász Johannes Jacobinus kolozsvári jegyző, a zsoldárokat fordító Tordai Máté szintén itt jut méltatáshoz.

Az unitárius „nyomtatóműhelyek” külön fejezetet érdemelnek. Ezt a szerző így indokolja: „A nyomda nagy és páratlan Isten áldása az emberek számára, merthogy egyebet ne említsünk, az ott kinyomtatott könyvek útján terjedt el a tiszta evangélium sok országban, és ez a mesterség igen nagy segítségére volt a hitújításnak”. Erdélyben a reformáció előtt nem is volt nyomda. Először a gyulafehérvári fejedelmi udvar Raphael Hoffhalter, utóbb Gregor Wagner vezette nyomdájának adatait gyűjti össze, majd felsorolja az 1567–1569 között ott megjelent tizennyolc kiadványt, egyik-másikból kiadós idézeteket közöl. A kolozsvári híres Heltai Gáspár alapította nyomda történetét Kénosi Tözsér állítja össze első ízben, helyét a Bocskai-szülőházban is tőle tudjuk. A mestereket is számba veszi, s több mint ötven kiadványt sorol fel cím szerint. Az unitárius nyomtatványok hosszas tilalma után a harmadik nyomdát Kolozsvárt, a főtéri templom mellett állítják fel 1696-ban, húsz évig működik, a templommal egyszerre veszik el, minden tiltakozás ellenére. Vagy kilenc onnan kikerülő nyomtatványt cím szerint említi a szerző, s részletesen ecseteli az 1716-i elvétel körülményeit. Majd mente-

getőzve hozzáfűzi: „Amiket az iskolákról és nyomdákról elmondtam, abból sok a 17. és 18. századra tartóznék, de jónak láttam az elbeszélés fonalát nem szakasztani meg”.

A 12. fejezet érdekessége, hogy egy Paleologus leírta fiktív gyulafehérvári hitvitát megtörténtként ad elő. Az Uzoni Fosztó Istvántól jócskán kiegészített 13. fejezet a híres unitárius főúri családokat mutatja be. Arra igyekszik rámutatni, hogy téves az az elterjedt felfogás, mely szerint ne volnának előkelő unitárius családok, e vallás inkább a polgárságé lenne. Számos főúri család egykor unitárius volt, csak aztán áttértették. A szerző tévedéseit több esetben is Kelemen Lajos lap aljára írt megjegyzése korrigálja. Az első bemutatott család a János Zsigmondé: a Szapolyai család. Itt aztán az egyetlen unitárius király és első erdélyi fejedelem részletes életrajzát ismerhetjük meg sok színes adalékkal. Petrovics Péter, Hagymássy Kristóf, Bekes Gáspár, Pókai Jakab történetét követően híres családok egész sorát említi: Mikolák, Hallerek, Almádiak, Kornisok, Toroczkaik csak a kényszernek, fondorlatnak engedve hagyták el unitárius hitüket.

Az utolsó, 14. fejezet az unitárius szertartások és énekgyűjtemények Uzoni Fosztó összeállította története. Számba veszi a zsoltárok és zsoltáréneklés hagyományait, de főleg az unitárius énekeskönyvekről közölt adatai érdemelnek figyelmet.

A mai, a múlt századi tudományosság mércéjét ismerő olvasó nehezen tudja besorolni ezt a műfajhatárokat összeroszó munkát. Már nem krónikás számbavétel, módszerét tekintve a mai kritikai mérlegeléshez közelít. De a szerzőnek nehezebbre esik válogatni, kihagyni. Néha enged a tolla csábításának, s váratlan kitérőket iktat be. Időnként kiszól a szövegből, az olvasónak küld üzenetet, tesz vallomást módszeréről, esetleg méltatlankodik más szerzők ostobaságán. Megjegyzései módszeréről: „amint azt innen-onnan összegyűjtögethettem” (267.), „a részleteket szép sorjában, rendre mind elbeszélem, hogy róla az olvasó igaz képet nyerjen” (280.), „de tegyünk úgy, mint a rák: menjünk most már visszafelé” (374.), „róla semmi följegyzést nem találtam” (392.), „Aki másként tudja, világosítson föl.” (444.), „az iskola gondosan elzárt dokumentumaihoz akarunk ellenére nem férhettünk hozzá” (532.), „Azért mindenkit komolyan kell kérnünk és figyelmeztetnünk, ha van nála valami őseitől rámaradt, idevonatkozó följegyzés, ne engedje azt elrejtve, némán a sutban lappangani, hanem vele ezt a mi munkánkat egészítse ki.” (533.), „ennyi, amit... innen-onnan összeszedegtetnem sikerült” (551.). Vagyis e mű megírását évtizedeken át tartó gyűjtőmunka előzte meg. A szerző dokumentum-másolatok óriási tömegét halmozhatta fel. Élő személyektől is gyűjtögetett adatokat, visszaemlékezéseket. Elolvashatta a pár évtizeddel korábban keletkezett katolikus, lutheránus, református egyház- és iskolatörténeti munkákat, s azokból emelte ki a főbb események leírását, sorrendjét. Ahol lehetett, összevetette őket, s a legvalószínűbb állítást fogadta el. Néha egyenesen leiszögezi, hogy a katolikus „Szegedi vét az igazság ellen, amikor... azt mondja...”

(131.), máskor csak rámutat: „az elmondottak alapján ki kell igazítani...” (293.). Az így kapott vezérfonalra fűzte fel az unitárius vonatkozásokat.

Kétségtelenül a mű nem csak a múlt rögzítése, az események kronologikus rendbe szedett felsorolása akar lenni. Tagadhatatlan apologikus és hitelesítő jellege. Főleg ott, ahol a hittételekről beszél, s megcáfolja a különböző hitvitázók, más felekezetű szerzők állításait. Meglepő módon nem annyira a katolikus-jezsuita auktorokkal kel vitára, hanem sokkal inkább a reformátusokkal gyűlik meg a baja. Bod Péter egyháztörténetében kovácsolt ráfogásról (289.) ír, s felszólít „dobjuk hát sutba a Bod-féle egyháztörténet megállapításait” (uo.). Melius Péter „fekete epéjének minden gennyé”-ről tesz említést (589.). Más helyen meg a Pápai Páriz Ferenc támogatásával enyedi diákok („a sötétség eme fiai s a tolvajság ez eszközei”) végrehajtotta gyermekrablást és -téritést leplezi le (778.). A legsötétebb képet a kolozsvári eklézsia elleni katonák támogatta katolikus fellépésekről festi. Az egyik a Basta „nyomorúságos esztendei” idejében történt: „Kolozsvárt a templomokat az unitáriusoktól elvették, könyveiket megégették, egy szóval a pokol kapui szélesre tárulva, viharos rajokban okádták jezsuita módra az eddig féken tartott alvilági hatalmakat az unitáriusokra” (449). A másik 1716. március 30-án: „Ekkor a városban szállásoló helyőrségtől megjelent, igaz puska nélkül, két hatalmas termetű német katona. Ezek váratlanul nekiestek a cinterem ajtajának, s azt erőszakkal feltörték. Mikor erre a látványra az utcán járó-kelők közül néhányan odacsődültek, Prainer generális, a helyőrség parancsnoka egy nagy szuronyos csapattal odaront, a cinterem és a templom ajtaját szuronyos puskákkal megszállja, Timóthit és Telekit fegyverrel kiűzeti, s az első papot letartóztatja. [...] A templomot erőszakkal hatalmukba kerítik, s erőszakkal ráteszik kezüket az egyik mellékszobájában álló nyomdára is” (715).

Már az eddigiekből is kitűnik, hogy milyen változatos az előadás stílusa. Amennyire a fordításból kiérződik: néha száraz tényeket közöl, néha viszont színesen előad eseményeket, időnként indulatokat kelt. Különösen a betegségek, halál ábrázolására érzelmet gerjesztő: legyen szó Dávid Ferencről, János Zsigmondról vagy Kissolymosi Koncz Boldizsár tordai rektorról, majd torockószentgyörgyi papról. Ha nem is túl gyakran, rámutat, hogy egyik-másik unitárius tisztségviselő sem élt mintaszerű életet. Almási János tordai rektor, utóbb torockószentgyörgyi pap feslett erkölcsével kínos halált érdemel ki, az egyházi szolgálatnak hátat fordító Bálint Józsefet a villám sújtja agyon. Szentmártoni János torockói iskolamestert meg zsinati határozattal „kivetik” egyházi hivatalából.

Szépirodalmi vonatkozásokat aránylag kevés bemutatott személyiségnél találunk. Dersi Simó István tordai rektor az 1710-es években az iskolai színjátszást virágoztatta fel; Felvinczi György, a „menyecskés legény”, egy ideig torockói rektor, eredeti színművekkal és versekkel alkotott maradandót; Johannes Sommer kolozsvári rektor meg humanista költő volt, több elégiáját idézi Kénosi Tőzsér.

Az egész művet áthatja egy bizonyos nosztalgia az aranykor után: ez János Zsigmond fejedelem uralkodásának utolsó pár éve, amikor az unitáriusok a fejedelmi udvart maguk mögött tudhatták. Még Báthory István fejedelemségének idejét is elég kedvezően méltatja a szerző. Ami később következik, az mind meg-hurcoltatás, védekező harc az unitáriusokra nézve. Leplezetlenül tiszteli és csodálja Kénosi és Uzoni a kortársukként élt Szentábrahámi Lombard Mihály püspököt, egyházi „megmentőjét”, első történetíróját: boldog emlékezetű (484.), ama nagy (499.), néhai tudós (563.) jelzők kíséretében fordul elő neve.

A most megjelent igen terjedelmes kötet az alapszövegen és Balázs Mihály bevezető tanulmányán kívül jegyzékeket és mutatókat tartalmaz. A felhasznált művek jegyzéke több mint 200 olyan kiadványt szed betűrendbe, amelyre hivatkozás vagy utalás történik Kénosi Tözsér és Uzoni Fosztó művében. A kötet végén aztán megtalálható a tárgyalt művek cím szerinti, valamint szerzők szerinti jegyzéke is. A nyomtatványoknak a Régi magyar könyvtár, illetve a Régi Magyarországi Nyomtatványok című bibliográfiákban található jelzetszámát is feltüntetik. A kutatót, érdeklődőt külön *Személynévmutató* és *Helvénymutató* segíti. Még az unitárius zsinatok is visszakereshetők hely és időpont megjelöléssel. Román, angol és német nyelvű összefoglaló zárja a könyvet.

Balázs Mihály 22 oldalas bevezető tanulmánya jóformán mindenről tájékoztat, amit e sokszerzőjű egyháztörténetről tudni kell. Ír a 16–17. századi magyarországi egyháztörténetírásról, az unitáriusok korabeli helyzetéről, röviden ismerteti Kénosi Tözsér és Uzoni Fosztó életrajzát, történetírói módszerét, jellemzi forrásait és magatartásukat, nemes-bámulatukat és mítoszeremtő tendenciájukat, még arra is választ keres, hogy a magyar nyelvűség kibontakozása idején miért latinul fogalmaztak. S ugyancsak e tanulmány végén kapunk tájékoztatást a kötet szövegközlési elveiről, használatáról. A Balázs Mihály vezetésével összeállt kis kutatócsoport kétségtelenül alapos, derekas, roppant időigényes munkát végzett. Gál Kelemen kétkötetes iskolatörténete óta nem hagyta el a nyomdát ilyen fontos unitárius vonatkozású munka. Az a mű, amit eddig főleg hivatkozásokból, utalásokból ismertünk, most közkinccsé vált. Nemcsak a kutatók kis csoportja, hanem akár a középiskolások vagy múlt iránt érdeklődők is forgathatják. Ez a közközre kerülés azonban egy nagy veszélyt is rejt magában: a szerzőpáros megállapításait esetleg tényként fogják kezelni. Kelemen Lajos, Lőrinczi Mihály, néhol pedig a fordító Márkos Albert lapalji figyelmeztetései utalnak rá, hogy a szöveget kritikus szemmel kell olvasni, állandóan összevetve a legújabb kutatási eredményekkel. A lehetetlenséggel határos lett volna az egész szöveget kritikailag jegyzetelni, de remélhetőleg a második kötethez majd mellékelik azoknak az újabb keletű műveknek a jegyzékét, amelyekből az érdeklődő a korszak, a felvetődő kérdések mai megítéléséről tájékoztatást nyerhet.

Eszmék – Gondolatok

AZ ÉLET ÉRTELMÉRŐL (2)

Az emberiségnek még sohasem volt nagyobb szüksége rá, hogy reménykedni tudjon, s ismét felfedezze az élet értékét és értelmét. (*Jean Delumeau*)

Ha végül is sikerül megtalálnunk a teljes, egyesített elméletet, idővel legalább a legfontosabb érveket érthetővé kell tennünk mindenki számára, hogy az elmélet ne maradhasson néhány specialista magánügye. Akkor pedig, mi mindannyian, tudósok, filozófusok, hétköznapi emberek együtt boncolgathatjuk: miért létezőnk, mi és a Világegyetem. Az emberi értelem leghatalmasabb diadala lesz, ha erre a kérdésre választ találunk – mert akkor megismerjük Isten gondolatait. (*Stephen Hawking*)

Az emberi élet s az emberiség egész története olyan, mint egy utazás; és ennek az utazásnak célja van. Ez azonban nem veszi elejét a sokféle megpróbáltatásnak és bajnak, s azt sem akadályozza meg, hogy időnként elfogjon bennünket az az érzés, hogy utunk bejárhatatlan vagy éppen zsákutca. A hívő ember azonban bízik benne, hogy bármily kanyargós is ez az út, a tökéletes és végleges boldogsághoz vezet. (*Jean Delumeau*)

Az embert mindig is áhítattal töltötte el a fizikai valóság finomsága, fenésége és szövevényes szerveződése. Az égitestek vonulása az égbolton, az évszakok váltakozása, egy hópehely szerkezete, a környezetéhez tökéletesen alkalmazkodó milliárd és milliárd élőlény – mindez túlon túl elrendezettnek tűnik ahhoz, hogy ne legyen több értelmetlen véletlennél. Természetes emberi ösztön, hogy a Világegyetem kimunkált e rendjét egy istenség céltudatos keze művének tulajdonítsuk.

A keresztény hagyomány értelmében... Isten tervezte a természetet, mégpedig nem kis leleménnyel és hozzáértéssel, és a részecskefizika nem tesz mást, mint felfedezi e terv egy részletét. (*Paul Davies*)

Mielőtt az élet értelmének keresésére indulnál, szeresd az életet. Ha szereted az életet, élővé leszel. (*Dosztojevszkij*)

Szépség és szeretet: ez a két értelme az életnek. (*Lev Tolsztoj*)